

նապահության՝ հասարակական արտադրության նոր, ավելի առաջավոր ձևի զարգացման²⁷։

Որսորդության զգալի տեսակարար կշռի մասին են վկայում ազնիվ եղջերուի, վայրի այծի, կիտարի, նապաստակի, լեռնային կաքավի և այլ կենդանիների ու թռչունների ոսկորները։ Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ոսկրե, բարե և մետաղի մի շարք զենքեր՝ վանակատե, կայծքարե և ոսկրե նետասլաքներ, տեգի բրոնզե ծայր, քարե գուրզ և այլն, որոնք օգտագործվել են որսորդության մեջ։ Որսը մարդուն տալիս էր միս, մորթի, մուշտակ, կաշի և այլն։

Հայտնաբերվել են նաև ձկների ոսկորներ և ձկնորսական գործիքներ՝ սուղանիկներ-ծանրոցաքարեր և այլն։

3. ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԱՂԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Խեցեգործություն։ Տնտեսական հիմնական ճյուղերին առնթեր զարգանում է արհեստագործությունը և առաջին հերթին՝ խեցեգործությունը, որն անմիջականորեն կապված էր երկրագործության ու անասնապահության մթերքների պահպանման, վերամշակման, տնային տնտեսության այլևայլ կարիքների հետ։ Հայաստանի մ. թ. ա. III հազարամյակի մշակույթի ամենաբնորոշ տարրը խեցեղենն է՝ իր ինքնատիպ ձևերով ու հարուստ զարդանախշերով։ Բրուտները կավից պատրաստում էին տնտեսական ու պաշտամունքային իրեր՝ հսկա կաթսաներ, բազմազան ամանեղեն, կափաղիչներ, պատվանդաններ, օջախներ ու նրանց տարատեսակ հենակներ, պղնձե իրեր ձուլվելու կաղապարներ, մարդու և կենդանիների արձանիկներ։

Ամանեղենի գերակշռող մեծամասնությունն ունի սև փայլեցված մակերես և գունավոր, սովորաբար կարմրավուն աստառ. երբեմն հանդիպում են գորշ, վարդագույն և մոխրագույն մակերես ունեցող ամաններ։ Սրանք բոլորն էլ պատրաստված են ձեռքով և լավ թրծված են հատուկ հնոցներում։ Ապշեցուցիչ տպավորություն են թողնում լայնակոս, ռեիիֆ, ռեիիֆ-ներձկված, ներձկված ու գծային բարդ ու հարուստ զարդանախշերի հորինվածքները, որոնք կատարվել են դեռևս չթրծված, թաց կավի վրա՝ սեղմելու, գծելու և փորելու եղանակով։ Զարդարված է կավամանի միայն մեկ երեսը։ Գծային զարդանախշերը իրենց բնույթով երկրաչափական են (եռանկյունիներ, ուղրանախշեր, գծածածկ և կետածածկ զիգզագ ժառանգներ և շեղանկյուններ)։ Խոր լայնակոս զարդանախշերի մոտիվներն են պարույրները, նրանցով և համակենտրոն շրջաններով կազմված հորինվածքները, ինչպես նաև բուսական զարդանախշերը։ Ներձկված զարդերը հիմնականում արտահայտվում են շրջանաձև կամ ձվաձև փոսիկներով։ Զարդանախշերում գերիշխողը գալարանախշն է, որը հանդես է գալիս ինչպես մեկուսի, այնպես էլ տարբեր համադրություններով։ Բնորոշ են նաև թռչնաձև զարդանախշերը²⁸։

²⁷ Անասնապահության զարգացման կիսաքաղաքական ձևի զարգացման մասին տե՛ս Ե. Բ. Пюгровский, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955, էջ 6։

²⁸ Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի ռառամասիրումը տե՛ս է. Վ. Խանգոյան, Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում, էջ 61—81։

Ելնելով ձևերի զարգացման յուրահատկություններից, զարգամոտիվների բնույթից և նրանց կատարման եղանակներից, խեցեղենը կարելի է պայմանականորեն բաժանել զարգացման հետևյալ խմբերի.

Փոքր կեռուններ. Արագած

Առաջին խմբի խեցեղենին բնորոշ են անոթի եռամաս կառուցվածքը, շեշտված անցումները, ցածրադիր ձևերը, լայնակոս և խոր փորագրված զարդանախշերը: Միրված մոտիվներ են բազմազալար պարույրները, համակենտրոն շրջագծերը, հատիկաձև ակոսները, բուսական մոտիվները, որոնք մեծ մասամբ հանդես են գալիս համադրություններով: Այս խմբի խեցեղենը ըստ տեղային յուրահատկությունների կարելի է կոպիտ կերպով բաժանել երկու մասի՝ մեկը պայմանականորեն անվանելով շրեշ-բլուրյան (Շրեշ-բլուր, Քյուլթափա, Շենգավթի մի մասը, Յայշին), մյուսը՝ կառնուտ-կիրովականյան:

Այս խմբի տարբերակն է կազմում Կարնո դաշտում գտնվող Արծնի (Կարագի) ստորին շերտի խեցեղենը: Խեցեղենի զարգացման առաջին փուլում սկիզբ են առնում նաև ուղղագիծ երկրաչափական զարդանախշերը, սակայն նրանք սակավ են և կատարված են լայնակոս տեխնիկայով (Կառնուտ, Էջմիա-

ծնի Քյուլ-Քափա)։ Հազվադեպ օգտագործվում են նաև ներձկված փոսիկները, որոնք առանձին հանդես չեն գալիս։

Երկրորդ խմբի խեցեղենին դարձյալ բնորոշ է եռամասնությունը։ Չնայած պահպանվում են նախորդ փուլի զարդանախշման հատկանիշները, սակայն երևան են գալիս նոր յուրահատկություններ։ Կավամանների վիզը զարդարվում է նրբագիծ երկրաչափական մոտիվներով, իսկ ուռուցիկ փորը՝ ուլիկաձև երկրաված ակոսային զարդանախշերով։ Այս խմբի խեցեղենը բաժանվում է երկու տեղային մասերի՝ կիրովականյան և շենգավթյան։

Երրորդ խմբին յուրահատուկ է կավամանների ձևերի ու զարդանախշերի պարզեցումը։ Բնորոշ են դառնում սահուն անցումներով և ձգված իրանով կավամանները։ Աստիճանաբար վերանում են կանթերը։ Մյուս կողմից երևան են գալիս նոր ձևերի, նոր որակով ու տեխնիկայով կատարված կավամաններ, որոնք իրենց հետագա զարգացումն են ստանում միջին բրոնզի դարաշրջանում։ Լայնակոս և ուլիկաձև վերձկված զարդանախշերը հիմնականում անհետանում են։ Հուշարձանների մի մեծ խմբի խեցեղենը զարդանախշվում է միայն ներձկված մանր փոսիկներով, որոնք աստիճանաբար նույնպես անհետանում են։ Երրորդ խմբի խեցեղենը կարելի է բաժանել երեք տեղային մասերի՝ էլարյան, շենգավթյան և արագածյան։ Երրորդ խմբի խեցեղենն իր բոլոր տեղային տարբերակներով վերաբերում է վաղբրոնզեդարյան մշակույթի զարգացման վերջին շրջանին, որը մի կողմից կրում է վաղբրոնզեդարի մշակույթի բնորոշ գծերը, իսկ մյուս կողմից ձեռք է բերում նոր հատկանիշներ, որոնք իրենց զարգացումն են ապրում միջին բրոնզեդարի ժամանակաշրջանում։

Ելնելով խեցեղենի զարգացման առանձնահատկություններից, որոշ տիպաբանական համեմատություններից, ինչպես նաև շերտագրական բնույթի դիտողություններից, Հայկական լեռնաշխարհի վաղբրոնզեդարյան խեցեղենի առաջին և երկրորդ խմբերը պայմանականորեն կարելի է վերագրել մ. թ. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին, իսկ երրորդ խումբը՝ նույն հազարամյակի երկրորդ կեսին։

Աշխարհագրական ընդարձակ միջավայրում, բացի Հայկական լեռնաշխարհի և Վրաստանին կից շրջանների վաղբրոնզեդարյան մշակույթի ծագման ու զարգացման բուն շրջանակներից, ուրվագծվում են մի քանի ծայրամասային շրջաններ Փոքր Ասիայի (Մալաթիայից արևմուտք), Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի (Հարավային Օսեթիա, Մինգեչաուր, Մուղան, Լեռնային Ղարաբաղ)²⁹ սահմաններում, ինչպես նաև այդ մշակույթների տարածման ընդարձակ ոլորտներ Կիլիկիայի (Մերսին), Ասորիքի (Ամուկ, 2-րդ և 1-ին շերտերը), Պաղեստինի (Կիրբատ-Կերակ, Բեթ-Շան, Թաբարա-էլ Ակրադ)³⁰, Հյուսիսարևմտյան Իրանի (Գեոյ-Քափա, Յանդղ-Քեփե)³¹, Կուբանի (Մայկոպ, Նովոսվոդոկոյե), Չեչենա-Ինգուշեթիայի սահմաններում (Լուգովոյե, Սերժեն-Յուրտ

²⁹ Տե՛ս А. А. Иессен, Азерб. арх. экспед. МИА, 125, М.—Л., 1965, էջ 16—18; К. Х. Кушнарева, Памятники медного века в Нагорном Карабахе, СА, XXVII, 1957.

³⁰ Տե՛ս А. Jirku, Einige Kleinfunde aus Palästina und Syrien, „Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft“ №7 XIII, էջ 165—172.

³¹ Տե՛ս Т. Burton-Brown, Excavations in Azerbaïjan, էջ 264—265.

և ալին)³², որտեղ տեղական մշակույթների բնորոշ շերտերի մեջ նկատվում են Հայկական լեռնաշխարհի III հազարամյակի մշակույթի ամբողջական հորիզոններ կամ նրա հատկանշական տարրեր: Մշակութային ներթափանցման այս հետաքրքրագույն երևույթի բուն էությունը դեռևս պարզ չէ և վեճի առարկա է գիտության մեջ³³: Առայժմ կարելի է արձանագրել միայն, որ մ. թ. ա. V—IV հազարամյակներում առաջավորասիական ակունքներից սնվող Հայաստանի վաղ երկրագործական մշակույթը մ. թ. ա. III հազարամյակում ներթափանցում է արդեն Հին Արևելքի նշանավոր մշակութային օջախները, որոնք նեոլիթի և էնեոլիթի դարաշրջանում աչքի էին ընկնում որպես երկրագործության զարգացման ամենավաղ ու ամենախոշոր կենտրոններ:

Ձուլման կավե կաղապար. Գառնի

Մետաղամշակություն: Արտադրողական ուժերի զարգացումը նյութական արտադրության համեմատաբար բարձր մակարդակը, երկրի բնական հարստությունները հիմք դարձան Հայաստանի տեղաբնակների և շրջակա երկրների միջև մշակութային ու տնտեսական հարաբերությունների ընդլայնման համար: Չունենալով պղնձի հանքավայրեր, հին շումերներն օգտվում էին Ամանի, Փոքր Ասիայի, Հայկական լեռնաշխարհի պղնձից³⁴: Տավրոսի, Ռշտունյաց, Տայոց, Սասնո, Կորճայքի (Ջուլամերկի) սարերն ու Հայկական Միջագետքը (Արղա-

³² См. Р. М. Мунчаев, Древнейшая культура северо-восточного Кавказа, МИА, 100, 1961; Е. Н. Крупнов, Древнейшая культура Кавказа и кавказская этническая общность, СА, 1964, № 1.

³³ Իրենց տեսակետներով հանդես են եկել Ս. Հոտը, Լ. Վուլին, Վ. Լամբը և ուրիշները: Ռ. և Լ. Բրեյդվուդները և Ա. Ա. Ինսանը, ցուցաբերելով զգուշավոր մոտեցում, այնուամենայնիվ գտնում են, որ տեղի է ունեցել կարճատև և արագ ներթափանցում Արևմտյան Հայաստանից դեպի Սիրիա—Պաղեստին:

³⁴ См. В. Landsberger, Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend, Leipzig, 1925, էջ 21—25:

նա) պղնձի, կապարի, արծաթի անսպառ շտեմարաններ էին³⁵։ Ակնհայտ է, որ Հայաստանի նշված շրջանների բնակչությունը հնուց ի վեր պետք է մասնագիտանար մետաղահանության ու մետաղաձուլության մեջ։ Եփրատի հովիտն ու Հայկական Միջագետքը կապող օղակներ էին Հայաստանի և հարևան երկրների միջև։

Մ. թ. ա. III հազարամյակի հնավայրերում հայտնաբերված մետաղաձուլական բազմաթիվ իրերի ուսումնասիրությունը մի կողմից ցույց է տալիս տեղական մետաղամշակության զարգացման բավական հասուն մակարդակ, երբ արդեն հսկայական տեխնիկական թոփք էր կատարվել դեպի իսկական մետաղամշակությունը և մկնդեղով բրոնզի ստացումը, և, մյուս կողմից, այն աղերսները, որոնցով կապված էին Հայկական լեռնաշխարհն ու Միջագետքի երկրները, մասնավորապես Շումերն ու Ակկադը։

Մետաղահանության հնագույն օբյեկտներն ու պղնձաձուլական վառարաններն առայժմ խոր ուսումնասիրության չեն ենթարկված։ Սակայն Շենգավթի, Գառնիի, Նախիջևանի Գյուլ-թափայի բրոնզաձուլական կաղապարների հայտնագործությունը ինքնըստինքյան վկայում է մետաղամշակության խոշոր առաջընթացի մասին։ Այս կաղապարների մի մասը, մասնավորապես Շենգավթինն ու Գառնիինը, ծառայում էին կոթառավոր սեպաձև կացինների ձուլելու համար, որոնց քարե նախատիպերը հայտնի են Շենգավթի, Քեթիի, Մարմաշենի կնեոլիթյան հնավայրերից, իսկ մկնդեղ-բրոնզից պատրաստած օրինակները՝ Լենինականի, Բրդաձորի բնակատեղիների պեղումներից³⁶։

Նման կացինների կավե հնագույն մոդելների (IV հազարամյակի երկրորդ կես—III հազարամյակի առաջին կես) առկայությունը— Շումերում՝ մի կողմից, և բրոնզից պատրաստված հետազոտյալ օրինակների (III հազարամյակի վերջ) գոյությունը Կուբանի մարզում՝ մյուս կողմից, որոշակիորեն մատնացույց է անում Հայկական լեռնաշխարհի դերն ու նշանակությունը հինարևելյան մշակույթի զարգացման ու տարածման ուղիներում։

Պատմա-հնագիտական նույն կապակցությունների մեջ են ներկայանում սեպաձև կացիններին ուղեկցող զենքերը՝ լայնաշեղք դաշույններն ու փետրաձև նիզակների գեղարդները (Լենինական, Կամո, Կիրովական)։ Կամոյի նիզակի գեղարդը իր զուգահեռներն ունի Միջագետքի, Արևելյան Փոքր Ասիայի, Վրաստանի, Կուբանի դամբարանային հուշարձաններում, իսկ Կիրովականի գեղարդը՝ գերազանցապես Հարավային Միջագետքի քաղաքներում, Իրանի և Վրաստանի հնավայրերում հայտնաբերված նյութերի մեջ³⁷։

Հետաքրքիր է, որ նիզակների վերը ներկայացված տիպերը Սալխերում հանդիպում են սվինաձև նիզակների ուղեկցությամբ, որոնց նմանները լայն տարածում էին գտել Միջագետքում (Ուր, Աշշուր, Թեփե-Գավրա, Կարքեմիշ)։ Մ. թ. ա. III հազարամյակի երկրորդ կեսին Աշուրից ծագող նման նիզակներից մեկը կրում էր Սարգոն Ակկադացու որդի Մանիշտուսուի անունը (մ. թ. ա.

35 Տե՛ս Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики ассирийской державы, ВДИ, 1956, № 1, էջ 28—40։

36 Տե՛ս А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 25—32։

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29—32։

XXII դար), մյուսը՝ էլամի կառավարիչ Պուզուր-Շուշինակի անունը (մ. թ. ա. XXII դար)³⁸։

Այսպիսով, Հայաստանի մետաղամշակութային արտադրանքը ուսումնասիրելիս և թվագրելիս անհրաժեշտ է առաջին հերթին ի նկատի ունենալ Հյուսիսային Միջագետքը, որի անտառային գոտում երկար դարերի ընթացքում շարունակում էին օգտագործել վաղ շումերական տիպի գործիքները, զենքերն ու զարդերը։

Հետաքրքիր է, օրինակ, որ Առաջավոր Ասիայի, Հայաստանի, Կովկասի և Իվրոպայի տերիտորիաներում III հազարամյակի տարբեր ժամանակաշրջաններում լայն տարածում գտած կտցավոր կացիների բնորոշ խմբերից մեկը հայտնի է Հայաստանի և Կենտրոնական Անդրկովկասի հնավայրերից (Լենինական, Երևան, Ալավերդի, Փինեզաուրի, Թիանեթի), Միջագետքի նշանավոր կենտրոններ Աշշուրից, Թեփե-Գավրայից, ինչպես նաև Սարգոն Ակկադացու որդի Նարամսինի կոթողի պատկերաքանդակներից, որն, ի դեպ, հայտնաբերվել է Հայկական Միջագետքի տերիտորիայում՝ Ամիդի (Դիարբեքիրի) մոտ։ Ի տարբերություն Իվրոպայում հայտնաբերվածների, որոնք միայն մասամբ են համընկնում վաղմիջագետքյան տիպերին, Հայաստանի և Վրաստանի օրինակները ոչնչով չեն տարբերվում հարավի իրերից։ Ուստի Հյուսիսային Միջագետքն ու Հայաստանը կարելի է դիտել որպես նման զենքերի պատրաստման հիմնական կենտրոններ, որոնց մետաղագործական արտադրանքը կարող էր Արևելյան Իվրոպա թափանցել միայն Կովկասի վրայով³⁹։

Միաժամանակ կտցավոր կացիների և ուղեկցող այլ գործիքների վերջերս Երևանում հայտնաբերված նշանավոր գանձը՝ իրերի մեծ քանակով, տարբերակներով, բազմազան չափերով, ձևաբանական ու որակական հատկանիշներով ոչ միայն գերազանցում է հին աշխարհի հնագիտական հուշարձաններից հայտնի համանման նմուշներին և հավաստում նրանց տեղական արտադրության ակնհայտ փաստը, այլև համոզում է, որ Հայկական լեռնաշխարհն իսկապես նման զենքերի արտադրության առաջավորասիական խոշոր կենտրոններից մեկն էր⁴⁰։

Հայաստանի և Վրաստանի մի շարք այլ հնավայրերում հայտնաբերված մետաղե առարկաների համեմատական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ուրվագծելու տեղական մետաղամշակության զարգացման հաջորդական փուլերը։ Մետաղե զենքերի և գործիքների զգալի կատարելագործում է նկատվում Արծնի (Կարազ՝ էրզրումի մոտ), էլարի, էջմիածնի հավաքածուներում և Վրաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված մի քանի հետաքրքրական կոմպլեքսներում։ Հին Արևելքում և Հայաստանում լայնորեն տարածված պարուրաձև ապարանջանների ու ականջօղների հետսագույն տիպերի հետ միասին էլարի դամբարանադաշտում հայտնաբերվեցին զգալիորեն կատարելագործված նեղաշեղք դաշույններ, որոնց նմանները նախկինում պատահակա-

³⁸ Տե՛ս Բ. Ա. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция..., Тбилиси, 1949, էջ 71—75,

³⁹ Տե՛ս Ա. Ա. Мартirosян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 31—33,

⁴⁰ Երևանյան նորահայտ գանձը պահվում է Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի ֆոնդերում։

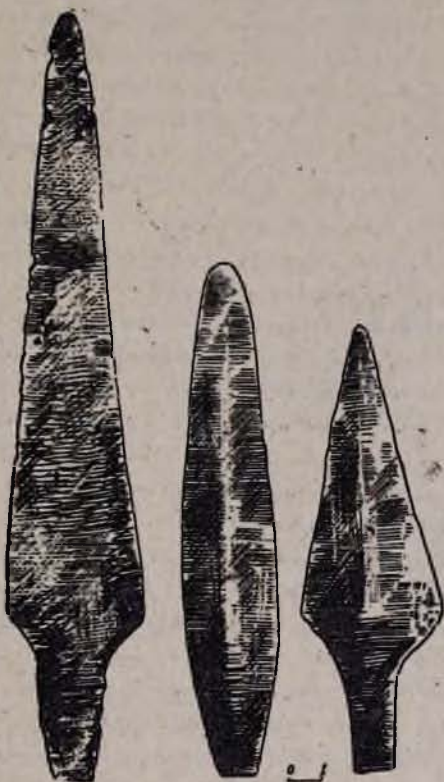
նորեն գտնվել են էլարում: Արծն-Կարազի վաղբրոնզեդարյան միջին շրջանի բնակատեղիում այս տիպի դաշույններին ուղեկցում էր խիստ կատարելագործված նեղաշեղք կախակոթառ կացինը, որ իր ուղղակի զուգահեռներն ունի էլ միածնի քանգարանում, Իմերեթում, արևազական դումեններում և Հյուսիսային Օսեթիայում:

Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասի սահմաններից դուրս այս կացիններին նմանը չկա, և դրանք պետք է համարել տեղական մետաղամշակության յուրահատուկ արտադրանքի քիչ հայտնի նմուշներ:

Հայաստանի վաղբրոնզեդարյան մշակույթի վերջին փուլում, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերին, հանդես են գալիս այսպես կոչված խողովակակոթառ մարտական կացինները (Սուրմարի, Լենինական, Սեան), որոնց նախատիպերը հանդիպում են Շումերի հին քաղաքներում (Քիշ, Ուր, Լագաշ) և ապա տարածվում Իրանական սարահարթում, Կովկասում, Կենտրոնական Ռուսաստանում և մերձդանուբյան շրջաններում⁴¹: Փոքր Ասիայում և Բալկաններում այս տիպի զենքերի բացակայությունը մատնանշում է նրանց տարատեսակների ներթափանցման հայաստանյան ուղիները, որոնք Կովկասն ու Արևելյան Եվրոպան կապում էին Առաջավոր Ասիայի քաղաքակրթության հետ:

Ժամանակի մշակութային ու տեղատեղական փոխհարաբերությունների մեջ որոշակի նշանակություն ունեն Տիգրիսից Ինդոս, Օքսոսից Եվրատից նեղոս տարածվող հինարևելյան առևտրական լայն ցանցը⁴², որի մեջ լիովին ընդգրկված էր Հայաստանը՝ Եփրատ—Տիգրիսյան և Արարատյան նշանավոր իր ճանապարհներով և, որ գլխավորն է, իր նյութական արտադրության բավականաչափ բարձր մակարդակով:

Հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային ժայռամասում ընկնող Հայկական լեռնաշխարհը, մ. թ. ա. III հազարամյակում իրենից ներկայացնում էր հինարեւելյան մշակույթի մի տեղական օջախ՝ տնտեսության հիմնական ճյուղերի

Դաշույններ. էլար

⁴¹ См. Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, Тбилиси, 1956, էջ 295—296.

⁴² См. Г. Чадлод, Древнейший Восток..., էջ 258—260.

զարգացման համեմատաբար բարձր մակարդակով: Նրա տեղական մշակույթի խոր արմատները գնում են դեպի Միջագետք: Հայաստանը կրում է Միջագետքի ազդեցությունը, սակայն ինքն էլ որոշակի առաջադիմական դեր է կատարում նույնիսկ Առաջավոր Ասիայի մշակութային զարգացման մեջ:

Վաղբրոնզեդարյան տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումն առաջ է բերում մի շարք այլ արհեստների զգալի վերելք: Քարագործությունը, փայտագործությունը, ոսկրագործությունը, մանածագործությունն ու կաշեգործությունը անմիջականորեն պայմանավորված էին երկրագործության և անասնապահության զարգացմամբ: Մ. թ. ա. III հազարամյակում տնտեսության ու կենցաղի մեջ որոշիչ նշանակություն ունեին քարե գործիքները, քանի որ մետաղե գործիքներն այնքան էլ լայն կիրառում չունեին երկրագործ-անասնապահ բնիկների կյանքում: Բազմաթիվ ու բազմատեսակ սանդղերը, սանդի կոթերը, տրորիչները, հղկիչները, աղորիքները, գուրդերը, ձուլման կաղապարները, հալոցները, կացիները, դրերը, պահանջավոր մանգաղների ներդիրները և շատ այլ գործիքներ մեծ կատարելագործությամբ պատրաստվում էին քարեգործ վարպետների կողմից և հաջողությամբ օգտագործվում երկրագործական ու կենցաղային աշխատանքների մեջ:

Անասնապահության ու կաշեգործության մեջ լայնորեն օգտագործվում էին օբսիդաններից ու կալծքարից պատրաստված պահանջավոր դանակներ, քերիչների շեղբեր՝ մորթին ու կաշին մշակելու, նրանցից փոկեր, տիկեր, ոտնաման ու հագուստ պատրաստելու համար: Կաշեգործության մեջ շատ կարևոր դեր էին կատարում կենդանիների ոսկորներից պատրաստված կոկիչները⁴³, ծակիչները, հերուններն ու մախաթները, որոնց բազմազանությունը վկայում է նրանց կատարած ամենատարբեր ֆունկցիաների մասին:

Ստույգ տվյալներ չկան մանածագործական արտադրանքի վերաբերյալ, սակայն մի շարք աշխատանքային գործիքների առկայությունը վկայում է այդ արհեստի բարձր զարգացման մասին: Վաղբրոնզեդարյան գրեթե բոլոր բնակատեղիներում չափազանց հաճախ են հանդիպում ոսկորից, երբեմն նաև կավից ու քարից շինված իլիկի գլուխներ և խոշոր կենդանիների կողոսկրներից պատրաստված գործիքներ, որոնք կարող էին հիմնադրանի դեր կատարել՝ թելից գործվածք ստանալու համար: Ինչպես նախորդ գլխում ցույց տրվեց, մ. թ. ա. V—IV հազարամյակի նյութական արտադրության մեջ հայտնի էին արդեն կանեփե ու վուշե գործվածքները, որպիսիք լայնորեն օգտագործվում էին Առաջավոր Ասիայի, Սեփպոսի, Միջերկրածովյան տարբեր մարզերում⁴⁴: Հավանական է, որ III հազարամյակի վերջին փուլում մանր եղջերավոր անասունների մեծ աճի կապակցությամբ, մանածագործության մեջ զգալիորեն ընդլայնվում է ոչխարի ու այծի բրդի օգտագործումը: Գառնիի, էլարի և այլ բնակավայրերում հայտնաբերվել են բավականաչափ նուրբ ասեղներ, որոնք կարող էին կիրառվել գործվածքներից հագուստ պատրաստելու համար:

Վաղբրոնզեդարյան Հայաստանի համար խիստ բնորոշ է երկրի բնակչության զգալի աճը, նահապետական հայրիշխանական գերդաստանի կազմավոր-

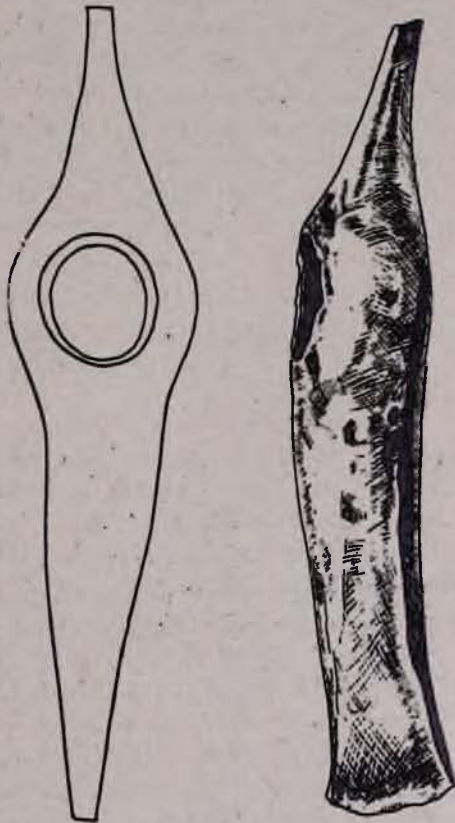
⁴³ Տե՛ս Բ. Մ. Богачевский, История техники, т. I, М.—Л., 1936, էջ 284:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 283:

րումը: Զարգացած բնակարանաշինությունը այս պայմաններում դառնում է առաջավոր արհեստներից մեկը: Որպես շինանյութ օգտագործում էին քարը, փայտը, եղեգնը, կավը, հարգը: Այսպիսով, երկրագործության ու անասնապահության ընդհանուր զարգացմանը զուգընթաց բազմաթիվ արհեստներն իրենց հերթին խթանում էին տնտեսության հիմնական ճյուղերի առաջընթացը և պայմանավորում երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման նոր, ավելի բարձր մակարդակը:

4. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վաղ բրոնզի դարի եզրափակիչ փուլում միայն, մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջերին սկսում են նկատվել սոցիալ-տնտեսական տարբերակման, ունեցվածքային անհավասարության երևույթներ և տոհմացեղային կազմակերպության ընդհանուր ֆոնի վրա գծագրվում է իր հասարակական դիրքով ու հարստությամբ բնակչության հիմնական զանգվածներից. անջատվող տոհմացեղային ավագանին: Դրա ցուցանիշն է մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջին դարերով թվագրվող մեծ դամբարանաթմբերի առաջացումը Լեռնային Ղարաբաղում (Խաչենագետ, Ստեփանակերտ) ու Մուղանի դաշտում (Ուլ-թափա), Թռեղքի նշանավոր դամբարանադաշտում և Հյուսիսային Կովկասում (Մայկոպ, Նովոսվոբոդնայա և այլն): Մայկոպի նշանավոր դամբարանում կուտակված արժեքները, արվեստի, զենքի, զարդարանքի նմուշները, թաղման ձևն ու ճոխությունը ցույց են տալիս, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում առանձին ցեղերի առաջնորդներ հասնում են հասարակական աննախադեպ բարձր դիրքի: Սոցիալական այս նոր երևույթների հիմքում ընկած էին նյութական արտադրության և առաջին հերթին անասնապահության մեջ տեղի ունեցող արմատական տեղաշարժերը, հավելյալ արտադրանքի կուտակման ու փոխանակման հնարավորությունը: Մ. թ. ա. III հազարամյակի վերջում դիտվում է նախնադարյան տոհմացեղային կազմակերպության աստիճանական անկման պրոցես, որը դառնում է միջին և ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանի պատմական զարգացման ամենաբնորոշ գիծը:

Պղնձե կացավոր կացիք. Ավսերդի